

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

За свою майже тисячолітню історію український монастир як специфічний релігійний інститут, націлений на реалізацію ідеї досконалого християнського життя через самоізолювані форми життєорганізації, пережив досить складну еволюцію. В умовах України ця складність далеко не завжди була продиктована іманентним розвитком самого чернецтва (чернець у перекладі з грецької – усамітнений) чи особливостями форм організації чернечого життя (анакоретством, скитством, лаврами, кіновіями), а немалою мірою визначалася зовнішніми позамонастирськими, позацерковними чинниками.

Це, звичайно, не применшує значення для розвитку чернецтва в Україні власне внутрішньомонастирських процесів і, зокрема, істотних за наслідками результатів зіткнення фундаментальної в концепції східнохристиянського чернецтва ідеї аскетизму з реаліями функціонування монастирів на українських землях. Прагнення до обособленого аскетичного життя, що було віднесене фундаторами чернецтва на Сході до значення керівного принципу і включене до всіх відомих монастирських статутів (єрусалимського Сави Освященного, афонського, константинопольського Феодора Студита та інших), у реальному житті виявили свою ідеальну, недосяжну сутність: українські монастирі, їх насельники на ділі виявлялися пов'язаними з історією, інтересами, прагненнями свого народу, нації, держави. При всій змінюваності історичної парадигми, принциповому і навіть демонстративному відстороненні від світського життя значна частина монастирів як зосередження інтелектуальних сил нації була своєрідними індикаторами суспільно-політичної і духовної ситуації в Україні, прямо чи опосередковано впливаючи на хід подій і процесів.

Впродовж тривалого часу національної історії України монастирі, чернецтво були вагомим фактором у духовному розвитку суспільства, політичній, економічній, церковно-релігійній розстановці сил, у формуванні науково-культурного потенціалу, громадської думки та пріоритетів у ній. При цьому провідні монастирі, незважаючи на свій декларований статус самоізолюваної корпорації релігійно-духовних

* КЛИМОВ Валерій Володимирович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

однодумців, не просто діяли, а задавали тон у численних напрямках національного самоутвердження: у ліквідації духовно-історичної перерваності, заподіяної татаро-монголами, у відродженні національної пам'яті, у наведенні мостів з культурами Сходу і Заходу, у дипломатичному унормуванні відносин між різними суспільно-політичними таборами всередині України та з державами-сусідами, у динаміці цілих культурних галузей – письменництва, перекладацької справи, літописання, освіти, книгодрукування, бібліотечної справи тощо. Саме монастирі репродукували для України інтелектуальний потенціал, ціле сузір'я церковних, громадських та культурних діячів, без яких важко уявити національне відродження XVII ст., вітчизняну барокову культуру XVIII ст. чи російську готовність до сприйняття європейських досягнень, що стало можливим, значною мірою, завдяки культурній діяльності в Росії “учительних”, тобто вчених, ченців – вихідців з України. За стародавньою християнською традицією тільки монастирі постачали кандидатів на вищі ієрархічні посади в церкві, тією чи іншою мірою визначаючи обриси і напрями церковної політики.

Через монастирі, чернецтво осмислювались, переосмислювались і поширювались фундаментальні християнські, соціальні, релігійно-філософські, релігійно-етичні та релігійно-естетичні ідеї й цінності.

Звичайно, не завжди і не у всьому діяльність вітчизняних монастирів співпадала з прагненнями мас віруючих, з національними інтересами, з позиціями самої церкви. Виборюючи собі автономію, економічні права та привілеї, переслідуючи при цьому насамперед свої власні інтереси, монастирі входили в складні колізії з церковною ієрархією, місцевим населенням. З міркувань власної вигоди вони маневрували у виборі канонічного підпорядкування між Москвою, Константинополем і Варшавою. І у чернецтва були складні й неоднозначні стосунки з освітою, наукою, національною культурою. Українські монастирі в прагненні зміцнити конфесійні позиції через догматизацію (канонізацію) православ'я, як це робилося у всіх монотеїстичних релігіях, по суті сприяли досягненню протилежного результату – звуженню потенцій розвитку церкви у змінюваному суспільстві, що зрештою спричинило до кризового стану в православ'ї, відходу від нього численних опозиційних напрямів чи груп тощо. Далекими від національно усвідомлених інтересів був і перехід вітчизняних монастирів з кінця XVIII ст. на позиції самодержавного православ'я, перетворення їх у знаряддя реалізації в Україні політики уніфікації, зросійщення, ліквідації етноконфесійних особливостей київської гілки православ'я.

При всій широті, масштабності діяльності українських монастирів поза межами власне монастиря головною сферою їх діяльності залишалася духовно-релігійна. Їй підпорядковувалося все інше. Український монастир поставав, перш за все, як духовне об'єднання однодумців, які, будучи движимими християнським ідеалом, обрали для себе життєвим кредо відречення від світу (миру), присвятили себе Богу, особисте спасіння, буття, за словами Василя Великого, “без граду, без дому, без багатства, без співтовариства, (буття) нестяжательне, без речей для життя потрібних, недопитливе, не зв'язане угодами (з миром)” [Нравственние слова святого отца нашего Василия Великого, архиепископа Кессарии Каппадокийского.- СПб., 1824.- С. 32-33]. Одна з важливих причин вибору такого шляху вбачається в усвідомленні релігійною меншістю, якою були перші християни на стадії свого становлення, неможливості духовної перебудови іновірного, інакшесудуючого суспільства у відповідності з бажаними цій меншості ідеалами. Звідси – прагнення створити відносно замкнуту спільність (в розумінні не дії тут неприйнятних законів, ідей, цінностей), де панували б істинні, з точки зору цієї меншості, світоглядні ідеали, праведний спосіб життя тощо. Добровільне зречення світу (миру) кваліфікувалося як духовний подвиг очищення душі від земних помислів і передбачало досить конкретний шлях реалізації цієї мети: молитву, піст, бідність, безшлюбність, ізольовану від зовнішнього, “гріховного” світу спільножитність, некорисливість та ін. Квінтесенцією істинного чернецтва стали бідність, добродія, послух [Преподобного отца аввы Иоанна, игумена Синайской горы Лествица.- Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1898.- С. 1-13].

Зорієнтованість чернецтва на суворі, багато в чому екстремальні норми життя, на аскетизм не була самодостатньою, а являла собою лише прояв більш загальної зорієнтованості на подвижницьке утвердження християнських ідеалів. З цієї точки зору і західно- і східнохристиянські монастирі з їх насельниками в історії церкви постають як переконані і непохитні адепти свого бачення християнства, як його опорні пункти.

Не випадково опозиція християнству, зокрема православ'ю, у всі часи зосереджувала головний свій вогонь саме на монастирях, вважаючи, що перемога над ними буде запорукою загальної перемоги. Історія православної церкви в Україні дає непоодинокі приклади, коли православні монастирі, будучи оточеними пануючим іновір'ям, продовжували відстоювати свої релігійно-церковні позиції, стаючи тим самим підвалинами для майбутнього відродження в краї православ'я.

Поєднання таких стародавніх і авторитетних монастирів, як Києво-Печерський, Софіївський, Межигірський, Києво-Михайлівський

Золотоверхий, Києво-Кирилівський, Видубицький, чернігівських – Єлецького та Троїце-Іллінського, а також Новгород-Сіверського Преображенського й Почаївського Успенського з іншими православними монастирями на українських землях “під польським правлінням”, монастирями Чернігівщини, Переяславщини, Київщини, на землях Запорізької Січі створювало в Україні XVIII ст. досить густу мережу монастирів, що хоч і не були зведені в якусь централізовану систему, але істотно впливали не лише на релігійно-церковне, але й на соціально-політичне, економічне, духовне, національне життя в Україні. Користуючись припливом десятків і сотень тисяч паломників, у тому числі й із сусідніх православних країн, до таких шанованих у православному світі святинь, як Києво-Печерська лавра, Почаївський, Києво-Михайлівський Золотоверхий та інші монастирі формували не лише релігійну, а й громадську думку, поширювали оцінки, версії національно значимих політичних, історичних подій, соціальних відносин, актуалізували певну аргументацію щодо них тощо. При відсутності інших авторитетних джерел інформації ці можливості монастирів, окрім всього, робили їх впливовою суспільною силою, з якою доводилося рахуватися як церковним, так і світським діячам. Заполучення монастирів у союзники в політичній, релігійно-церковній, науковій та культурній боротьбі значною мірою гарантувало ідейно-релігійну, громадську, кадрову, матеріальну підтримку, забезпечувало успіх справи. З цієї точки зору історія українських монастирів XVIII ст. – це, певною мірою, історія спроб і прагнень російських світських властей, Синоду, посилаючись на рішення 1686 р., добитися безумовного підпорядкування монастирів України центру. Але при відносній незалежності, автономності монастирів (церковно-адміністративній, економічній, кадровій, духовній) досягти цього було важко. Звідси – антимонастирське спрямування політики російських імператорів, особливо Петра I і Катерини II, націлене на ослаблення монастирської могутності з тим, щоб згодом перетворити їх, як і Церкву загалом, у залежну інституцію, коли і церковні, і монастирські функції виглядали як державне доручення духовенству чи чернецтву. Серія петровських антимонастирських указів 1700 р., що розпочалася створенням Монастирського приказу, реформуванням монастирського управління, побуту і в сконцентрованому вигляді реалізувалася в Духовному регламенті 1721 р.; катерининські секуляризаційні акції щодо церковних та монастирських маєтностей 1764, 1786 років - переконливі свідчення такого курсу. Логіка державницького ставлення до чернецтва та монастирів, що мала виправдовувати насильницьке з боку держави реформування всіх сторін монастирського життя, була нескладною: чин

чернечий, що у стародавні часи був для всього християнського світу зразком, “дзеркалом покаяння і виправлення”, тепер сам впав “у многі безчиння, розпустився”, а тому потребує кардинальних державних заходів з виправлення [Див.: Духовний регламент.- СПб., 1820.- С. 140]. Об’єктивності заради зазначимо, що подібні оцінки далеко не завжди були безпідставними або виходили лише з конкретної політичної кон’юнктури.

У типовому для петровських документів категоричному стилі монастирі, під приводом наведення у них порядку, істотно обмежувалися Регламентом у своїй релігійній, фінансовій, господарській діяльності, підпадаючи під численні заборони. Хоч під Духовним регламентом недовірливий Петро I примусив підписатися багатьох українських церковних діячів, зокрема архімандритів, ігуменів київських, чернігівських, прилуцького, переяславського, золотоніського, ніжинського, мокошинського, лубенського та інших монастирів, проте про реальне дотримання вимог Регламенту в українських монастирях говорити не доводиться.

Причин цьому було багато. Вітчизняні монастирі прагнули зберегти свою традиційну незалежність, автономність як у внутрішньому укладі, так і в своїх позиціях та діях, і не лише щодо російської столиці, але й до місцевих ієрархів. Певною мірою цьому сприяли зовнішні причини: Україна майже постійно знаходилася в епіцентрі військових протистоянь та конфліктів, а наступники першого російського імператора далеко не завжди поділяли його погляди і політику щодо церкви й монастирів. У силу цих та інших обставин у першій половині XVIII ст. українські православні монастирі продовжували залишатися відносно самостійними у своїх діях, досягнувши як впливовий національний духовний інститут, такого рівня, якого, на наш погляд, вони надалі вже ніколи не досягали. При цьому ми, звичайно, враховуємо, що феномен монастирів з різних причин менше всього піддається узагальненим судженням чи оцінкам. Одна справа – Києво-Печерський монастир (з 1688 р. – лавра), що в XVIII ст. мав близько 300 тис. десятин орної землі, 400 тис. десятин лісних угідь, велику кількість промислових підприємств, монастирських хуторів, млинів, шинків, перевозів, рибних ловель, на яких працювало майже 76 тис. монастирських підданих [Див.: Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.- К., 1992.- С. 67], а інша справа, коли це був невеликий провінційний монастир, загублений десь в лісах та болотах, де в кількох звичайних українських хатах, критих соломою, які досить умовно називалися келіями, проживало кілька ченців, що своїми хліборобськими засобами для існування і своєю заможністю мало відрізнялися від навколишніх селян.

Досить диференційованим було становище різних православних монастирів і з точки зору їх місцезнаходження на адміністративно-політичній карті тодішньої України. Одні з них входили до складу Російської імперії і в церковно-адміністративному відношенні підлягали Синоду, другі, - знаходячись на землях Вольностей війська Запорізького і лише номінально, опосередковано – через Києво-Межигірський монастир – підпорядковувалися цьому церковному відомству, фактично діючи під безпосереднім керівництвом кошового отамана й Коша; треті, опинившись на території Речі Посполитої з її політикою католицької експансії, змушені були діяти або ж самостійно (як Скит Манявський чи Почаївський Успенський монастир до його переведення на унію), або майже самостійно, під патронатом київських митрополитів із вельми проблемним статусом “закордонних монастирів”.

Тривала боротьба українського етносу проти іноземних та іновірних загарбників (католицької Речі Посполитої, мусульманських Туреччини та Кримського ханства, плем'яних язичницьких релігій татаро-монголів) у буденній свідомості народних мас, духовенства та чернецтва по суті ототожнювала православну віру і народність, зробила ідентичними за змістом гасла боротьби за національну незалежність і віру. Звідси – релігійно- і церковно-патріотичний смисл і значення надзвичайно широкого спектру діяльності українських православних монастирів: від звичних богослужінь православного чину, проповідництва, поширення православно-церковної полемічної літератури до самопожертви ченців у відстоюванні своїх релігійних переконань за умов тотальних релігійно-національних переслідувань, гонінь, репресій з боку польсько-католицьких властей.

Звичайно, засоби і можливості монастирів були різними. Стародавні, авторитетні серед українського народу монастирі - Києво-Печерський, Межигірський, Михайлівський Золотоверхий, Києво-Кирилівський, Видубицький, чернігівські – Єлецький, Троїце-Іллінський, Новгород-Сіверський Преображенський та інші – сприяли утвердженню православ'я своєю богослужбовою, обрядовою, проповідницькою діяльністю, підготовкою кадрів духовенства та чернецтва, всілякою підтримкою периферійних монастирів, піднесенням на християнській основі культурно-освітньої справи в Україні, Росії, Молдавії. В 1721-1755 рр. у семінаріях Російської імперії, наприклад, вчителювало близько 170 випускників Київської академії, що в своїй діяльності спиралася на базовий Києво-Братський Богоявленський монастир. До початку царювання Катерини II педагогів-українців у Московській академії було втричі більше, ніж росіян. Православо-літургійна, богословська, віроповчальна, полемічна, історико-церковна, канонічно-правова

література, світські твори різноманітної тематики, що друкувалися київською, чернігівською монастирськими друкарнями, були добре знані не лише в Україні, але й на Балканах, в Московії, Молдавії, Волощині, Литві, Болгарії, Білорусії. Ця група монастирів дала православній церкві десятки визначних церковних діячів, проповідників, письменників-полемістів, перекладачів, діячів науки, культури та мистецтва.

Аналізуючи вклад у справу захисту і утвердження православної віри інших українських монастирів, менш знаних і авторитетних, більш віддалених від історично традиційних центрів православ'я, слід зазначити, що цей внесок визначався обмеженими в силу різних причин можливостями монастирів та їх насельників. І хоч не був він таким масштабним, як в іменитих монастирів, все ж по своєму був значимим і вагомим, сприяв майбутньому православно-церковному та національному відродженню в Україні. Польсько-католицька сторона не помилялась, вбачаючи, наприклад, у правобережних українських православних монастирях своєрідні етноконфесійні центри формування релігійно-патріотичної думки. За умов, коли майже всі православні церкви змушені тут були перейти на унію, православні монастирі перебрали на себе функцію парафіяльних церков, задовольняючи релігійні потреби православних українців. Більше того, в католицько-уніатському оточенні ці монастирі перетворилися, за словами церковного історика Ф.Титова, в майже єдині зосередження і вогнища руської (тобто, української – В.К.) православної освіченості, ставши і святимицями, і школами, і музеями, і притулками для бідних та хворих [Див.: Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII веках.- К., 1905.- С. 143]. Не менш важливим було й те, що будь-який незаконний, репресивний акт польських властей, католицької шляхти щодо православних міг фіксуватися письменно і правосвідомим ігуменством, набувати розголосу, фігурувати як документальний факт у міждержавних переговорах.

Секуляризаційні заходи царського уряду 60-80 років XVIII ст. щодо монастирів не були власним винаходом, а лише запозиченням європейської практики, яке в російській інтерпретації в багатьох випадках втратило свій головний смисл і тільки зовнішньо нагадувало оригінал. Якщо на Заході небезпідставне державне обмеження надмірних монастирських багатств було використане значною мірою в інтересах народу і церкви, для створення різного роду освітніх фондів, то в Російській імперії ця акція перетворилася у звичайнісінький перерозподіл монастирських та церковних маєностей між можновладцями: вилучені з церковно-монастирської власності землі невдовзі опинилися в руках фаворитів, царських вельмож і т.п.

При всій своїй обмеженості й непослідовності, ті секуляризаційні заходи в Україні, які Катерина II наважилася провести в 1786 р., тобто через 22 роки після аналогічного указу щодо великоросійських монастирів, істотно змінили становище українських православних монастирів. Втративши основну масу маєтностей, вони опинилися в жорсткій матеріально-фінансовій залежності від державних субсидій, що на ділі означало їх приреченість на несамостійну, залежну від самодержавно-синодальних властей позицію і діяльність. З цієї точки зору накази-побажання, дані від Києво-Печерського, Межигірського та інших українських монастирів до катерининської комісії з підготовки нового зводу (уложення) законів Російської держави у 1766 році, були чи не останнім публічним і колективним виявом прагнень українських монастирів повернути собі стародавні права та вольності, досягнуті віковою боротьбою народу та духовенства [Див.: Сборник Императорского исторического общества.- СПб., 1885.- Т. 43.- Приложения].

Якщо доводиться констатувати звужені, обмежені можливості українських православних монастирів у другій половині XVIII-XIX ст. в національно-духовній сфері у порівнянні з попередніми періодами, то головними причинами такого становища, на нашу думку, було: по-перше, приведення діяльності православних монастирів в Україні до єдиної великоросійської моделі, яка, по суті, знищила або унеможливила своєрідну національно-культурну діяльність вітчизняних монастирів, обмеживши активність чернецтва вузько аскетичними чи суто релігійними цілями. По-друге, кадрово-інтелектуальне виснаження українських монастирів. Тривалий час найбільш підготовлені, молоді, перспективні ченці “благого, непорочного життя” забиралися великоросійським центром для церковного служіння, для викладання в навчальних закладах, роботи в дипломатичних місіях, в армії, на флоті, в “медико-хірургічну науку”, для місіонерства у Великоросії і навіть у Китайській державі. Сама ж Україна залишалася без найбільш цінних “вчительних” ченців, що невдовзі обернулося для неї “великою скорбію” [Див.: Голубев С. Киевская академия в конце XVII и в начале XVIII ст.- К, 1901.- С. 99]. Ті ж вихованці українських монастирів, що прослуживши свою найбільш продуктивну частину життя на чужині і зрештою поверталися на батьківщину, так чи інакше виявлялися вже носіями великоросійських релігійно-церковних ідей та підходів і вже мало чим могли допомогти Україні.

Але справа не лише в цьому. Аналіз змісту і характеру рішень і практичних дій великоросійського самодержавно-синодального центру щодо України впродовж всього XVIII ст. показує, що підрив і наступна

ліквідація під різними благими приводами культурних, наукових, освітніх, видавничих центрів в Україні, діяльність яких так чи інакше була пов'язана з вітчизняними монастирями, чернецтвом, перетворилися у сплановану, послідовно здійснювану соціально-політичну акцію, спрямовану на формування не лише релігійно-церковної, але й духовної та культурної залежності, меншовартості українського народу.

В цілому тенденції розвитку і діяльності вітчизняних православних монастирів у XVIII ст. співпадають з характером процесів, що відбувалися загалом у православної церкви України в цей період. Внаслідок систематичного насадження тут на значимі і впливові церковні та монастирські посади осіб російського або неукраїнського походження – на архієрейські кафедри, архімандритами, ігуменами в монастирях, ректорами духовних семінарій, в результаті зросійщення всієї системи освіти і виховання релігійно-духовних кадрів в Україні, запровадження тут довготривалих самодержавно-синодальних заходів антиукраїнського характеру основна маса чорного і білого духовенства, ієрархів поступово стала або національно деморалізована, або бездумно слухняною, ревно виконуючи синодальні укази, розпорядження, навіть якщо вони суперечили національним чи релігійним почуттям українського народу.

Ставши складовою частиною уніфікованої всеросійської церковно-монастирської структури, українські монастирі вже не лише підпадали під розпорядження самодержавно-синодальних властей, але й змушені були брати участь у реалізації стратегії і тактики великоросійського центру у сферах релігійного, культурно-освітнього та наукового життя в Україні.

Масштаби і наслідки антиукраїнської політики в релігійно-церковній сфері зі всією повнотою виявилися згодом, вже на початку XX ст., коли, навіть за умов відносної демократизації і лібералізації в державі, мало хто з церковних чи монастирських діячів в Україні наважувався подати голос за забезпечення повноправного релігійного життя віруючих українців.